

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Een goed geweten

Beschouwing over de normale ontwikkeling van het geweten

WILLEM STAPERT & SANNIE SMEEKENS

«Het geweten heeft tot taak ervoor te zorgen dat het goed met je gaat»
(Hokse 1983).¹

Bevindingen uit een onderzoek naar de gewetensontwikkeling van een groep kleuters vormden de aanleiding voor dit artikel. Een beknopte beschrijving van een gedeelte van het onderzoek en een beknopt overzicht van het wetenschappelijke onderzoek op het gebied van de gewetensontwikkeling worden gevolgd door een bespreking van enkele nieuwe inzichten die uit het onderzoek van het jonge kind voortkomen. Meer in het bijzonder wordt het model besproken dat Robert N. Emde voor de morele ontwikkeling heeft voorgesteld. Ten slotte volgt een beschouwing over onze onderzoeksresultaten in het licht van de besproken theoretische uitgangspunten.

¶ *Een groep heel brave kinderen*

Bij een groep van honderdvier kinderen van vijf jaar oud zijn we nagegaan hoe zij zich zouden gedragen wanneer zij, zonder het toezicht van een volwassene, de keuze hadden tussen eerlijk en oneerlijk spel, waarbij het laatste hun een prijsje of snoep zou opleveren. Daartoe werden twee «foetelspellen» («cheating games») met hen gespeeld. Dit gebeurde in het kader van een longitudinaal onderzoek naar factoren die de gewetensontwikkeling gunstig of ongunstig kunnen beïnvloeden.²

Het onderzoek vormt een zelfstandig onderdeel van een veel groter onderzoeksproject, dat is begonnen door prof. dr. Marianne Riksen-Walraven, verbonden aan de afdeling Ontwikkelingspsychologie van de Radboud Universiteit te Nijmegen, in 1997. Hiermee wordt een heel scala van factoren die de kinderontwikkeling beïnvloeden onderzocht. Over dit onderzoek zijn al enkele publicaties verschenen (o.a. proefschriften van Van Bakel, 2002, en Smeekens, 2007, en een zestal artikelen). Het onderzoek startte met honderd-

negenentwintig kinderen, zevenenzestig jongens en tweeënzestig meisjes, een groep die representatief is voor de populatie in Nederland. Inmiddels zijn er vier meetrondes geweest, op de leeftijden van vijftien maanden, achtentwintig maanden, vijf en zeven jaar. Een vijfde meetronde wordt nu uitgevoerd, bij een leeftijd van negen jaar. De foetelspellen horen bij een zelfstandig deel van het onderzoek dat de gewetensontwikkeling als focus heeft.

De foetelspellen stellen hoge eisen aan het vermogen van de kleuter om zich, zonder toezicht van een volwassene, aan de spelregels te houden. Bij het eerste spel, het dominospel, wordt het kind, tijdens een drie minuten durende afwezigheid van de onderzoekster (O) in de verleiding gebracht een aantrekkelijk prijsje in de wacht te slepen door stiekem onder een serie dominosteentjes te kijken, op zoek naar het steentje waaronder de winnende sticker is geplakt. Door te kijken kan het kind, na terugkomst van O, zeker zijn van het winnen van het prijsje.

Bij het tweede spel, het snoepjesspel, kan het kind snoepjes winnen en door vals te spelen nog extra snoepjes buitmaken. Het krijgt een paar stapeltjes met kaartjes, op sommige waarvan ringen staan, die recht geven op het pakken van een snoepje. Het hoeft de kaartjes niet aan O te laten zien, wordt zelfs aangespoord ze geheim te houden. <..., zodat we niet van elkaar weten hoe eerlijk we spelen>, legt O daarbij uit en introduceert daarmee expliciet het thema eerlijk versus oneerlijk spel. Ook nu zijn er weer drie minuten waarin het kind door O alleen wordt gelaten, deze keer met een serie kaartjes waarop geen ring te vinden is. Het zal dan voor zichzelf moeten uitmaken, of het zich bij deze frustrerende omstandigheid toch aan de spelregels zal houden. Er zijn nog meer manieren waarop het kind door oneerlijk spel aan extra snoepjes kan komen. Een gedetailleerder verslag zou in dit kader te uitgebreid worden. Voor dit betoog is van belang dat aard en verloop van de spellen voor de nodige frustratie en verleiding zorgen, terwijl het kind denkt dat het ongemerkt kan vals spelen als het daarvoor kiest. De spellen worden zodanig afgesloten dat schuldgevoelens worden voorkomen en het kind op een legale en plezierige manier het spel wint.

De resultaten³ zijn in meerdere opzichten interessant. Zo blijken de spellen in 'moeilijkheidsgraad' van elkaar te verschillen. Het overgrote deel van de kinderen, in totaal vierentachtig, kijkt bij het dominospel stiekem onder de steentjes om de winnende sticker te vinden, terwijl bij het snoepjesspel slechts dertig kinderen illegaal snoepjes pikken, met nog eens dertien die dat ook doen, maar zich bedenken en de gepikte snoepjes weer terugleggen. Ook valt op dat van de twintig kinderen die bij het dominospel niet stiekem kijken, slechts één kind bij het snoepjesspel wél een snoepje pikt, terwijl een ander, die dat ook doet, dat snoepje meteen weer teruglegt. Het lijkt er dus op dat het meer verboden is om iets concreets, als snoepjes, in te pikken, dan om stiekem te kijken.⁴ Van die twintig 'eerlijksten' zijn er dus achttien die bij beide spellen goudeerlijk spelen. Van de dertig kinderen, die zowel snoepjes

pikken, als bij het dominospel stiekem hebben gekeken, zijn er twaalf die op meer dan twee manieren vals spelen. Deze groep van <oneerlijksten> bestaat uit negen jongens en drie meisjes. In de groep van de achttien <eerlijksten> en in de overige groepen valt op dat de verdeling van jongens en meisjes vrijwel gelijk is.

Voor de overzichtelijkheid hebben we een indeling gemaakt in vijf groepen, op grond van de mate waarin de spelregels werden overtreden of ander oneerlijk gedrag werd vastgesteld.

<FOETELSPELLEN> — VERDELING IN VIJF GROEPEN

	<i>Aantal overtredingen</i>										<i>Totaal</i>	
	<i>Geen^a</i>		<i>Eén^b</i>		<i>Eén en reparatie^c</i>		<i>Twee^d</i>		<i>Meer dan twee^e</i>			
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Jongen	8	7,7	21	20,2	7	6,7	10	9,6	9	8,7	55	52,9
Meisje	10	9,6	22	21,2	6	5,8	8	7,7	3	2,9	49	47,1
<i>Totaal</i>	18	17,3	43	41,3	13	12,5	18	17,3	12	11,6	104	100

a Noch door te kijken bij het dominospel, noch door onrechtmatig snoep te pakken bij het snoepjesspel

b Vrijwel uitsluitend door te kijken bij het dominospel

c Door te kijken bij het dominospel en terugleggen van onterecht gepakt snoep bij het snoepjesspel

d Door te kijken bij het dominospel en onterecht snoepjes te pakken

e Idem als *d*, maar bovendien vals spelen in aanwezigheid van O en/of liegen over het opeten van snoepjes tijdens de afwezigheid van O

Onderzoeksresultaten op het gebied van de gewetensontwikkeling kunnen vanuit diverse invalshoeken worden bekeken, afhankelijk van het theoretische uitgangspunt dat hierbij wordt gekozen. Hieronder volgt een beknopt overzicht van de belangrijkste wetenschappelijke richtingen die zich met onderzoek naar de gewetensontwikkeling hebben beziggehouden.

¶ *Theoretische stromingen*

Sigmund Freud heeft als eerste een psychologische theorie over het geweten geformuleerd. Voordien hoorden beschouwingen over de oorsprong van ethische principes, morele drijfveren en moreel gedrag tot het domein van

filosofen, zoals Aristoteles, Plato, Hume en Kant, en van theologen, zoals Augustinus.

Freud (1923) beschouwde het geweten als de erfenis van de oedipale fase. Het kind beschikt hierna over een autonoom geweten, dat voortaan geen angst, maar schuldgevoelens geeft bij het overtreden van ouderlijke geboden en verboden. De ontwikkeling zou voor jongetjes iets anders verlopen dan voor meisjes.

In ongeveer dezelfde periode als Freud formuleerde Piaget (Piaget & Gabain 1932) zijn theorie over de morele ontwikkeling van kinderen en gaf deze een plaats in zijn epistemologie, waarmee hij haar tot onderdeel van de cognitieve ontwikkeling maakte. Bij hem staan interacties met leeftijdgenoten, het verstandelijke oordeel, rechtvaardigheid en zelfreflectie centraal.

Een andere benadering kwam enkele decennia later van de kant van behavioristen, zoals Skinner, die Freuds theorie aanvochten met leertheoretische experimenten waarin moreel gedrag werd onderzocht. Toch waren er ook overeenkomsten. Zo stelden ook zij de gewetenvorming en internalisering van een waardesysteem centraal in hun theorie, maar ze beschouwden het geweten uitsluitend als het resultaat van conditioneringsprocessen. Tevens verwierpen zij de idee van een fasegewijze ontwikkeling, zoals door Freud en Piaget was voorgesteld.

In dezelfde periode dat Skinner deze ideeën ontvouwde, breidde Kohlberg (Kohlberg & Kramer 1969) het structuralistische model van Piaget uit met zijn eigen zesfasentheorie over de morele oordeelsvorming.

Aparte vermelding verdient nog Hoffman (1977), die een theorie over de morele ontwikkeling opstelde, waarin hij empathie centraal stelde.

Aan genoemde theorieën liggen uiteenlopende wereldbeschouwingen ten grondslag en dat stond wederzijds respect en uitwisseling van ideeën vaak in de weg. Tegelijkertijd botste iedere opvatting die niet met de katholieke of protestants-christelijke geloofsleer overeenkwam met religieuze principes. Deze situatie leidde een tijdlang tot het monopoliseren door vertegenwoordigers van de verschillende richtingen van hun eigen opvattingen over de morele ontwikkeling en een zich afzetten tegen die van anderen. Dit had een negatief effect op het wetenschappelijk onderzoek en geruime tijd bleef de belangstelling voor dit onderwerp beperkt. Pas de laatste jaren is hierin verandering aan het komen.

Deze ontwikkeling wordt goed geïllustreerd door de inhoud van de twee meest recente handboeken over de morele ontwikkeling. Het eerste (Kurtines & Gewirtz 1991) wordt sterk gedomineerd door de cognitieve invalshoek van Kohlbergs onderzoek. Freud komt in de index van het theoretische deel slechts één keer voor; Sears en Skinner, belangrijke vertegenwoordigers van de leertheorie, komen samen negen keer voor, terwijl Kohlberg, belangrijkste vertegenwoordiger van de cognitieve traditie, meer dan honderd verwijzingen kreeg. In het recent verschenen tweede handboek (Killen & Smetana 2006)

heeft de redactie getracht de verschillende onderzoekstradities beter tot hun recht te laten komen en tevens bijdragen uit nieuwe invalshoeken, zoals ethologie en neurowetenschappen, in hun boek een plaats gegeven.

Een van de onderzoekers die door haar werk in het laatste decennium voor vernieuwing heeft gezorgd, is Grazyna Kochanska (1991, 1993, 1994; Kuczynski & Kochanska 1990; Zahn Waxler & Kochanska 1990). Jarenlang was het onderzoek beperkt gebleven tot volwassenen, adolescenten en oudere kinderen, omdat Kohlbergs fasemodel voor de morele ontwikkeling gebaseerd is op de manier waarop jongeren en volwassenen in staat zijn te redeneren over morele dilemma's. Jonge kinderen beschikken nog te weinig over de daarvoor benodigde cognitieve capaciteiten en worden ook als te egocentrisch beschouwd om met anderen rekening te kunnen houden, zodat het onderzoek zich tot de oudere leeftijdsgroepen beperkte. Zelfs Hoffman, die al bij heel jonge kinderen empathisch reageren had vastgesteld, deed het merendeel van zijn onderzoek met oudere kinderen. Kochanska echter inventariseerde wat er over de vroege gewetensontwikkeling tot dan toe was onderzocht en begon een longitudinaal onderzoek met heel jonge kinderen. Zij betrok daarin diverse factoren die de gewetensvorming zouden kunnen beïnvloeden, zoals temperament, kwaliteit van de ouder-kindrelatie, emotionele regulatie, enzovoort. Zij liet zich bij haar werk inspireren door de ideeën van Robert Emde (Kochanska 1994, 2002a en Kochanska e.a. 2005), die onderzoek doet met jonge kinderen en een psychoanalytische achtergrond heeft. Hij wordt binnen de psychoanalytische wereld tot de groep van de 'developmentalists' gerekend. Aangezien Kochanska's onderzoek een belangrijke inspiratiebron voor ons onderzoek is geweest, terwijl Emdes werk er de theoretische basis aan heeft gegeven, volgt hieronder een beknopte bespreking van zijn ideeën over de vroegste sociale en morele ontwikkeling van kinderen (zie ook Vliegen e.a. 2002).

¶ *Robert N. Emde*

Robert Emde heeft na een periode van samenwerking in 1974 zijn voorganger en inspirator René Spitz opgevolgd in Denver, en diens onderzoek op het gebied van de ontwikkeling van het jonge kind, de vroege moeder-kindrelatie en de affectieve ontwikkeling voortgezet (Emde 1994). Hij kreeg leeropdrachten voor de kinderpsychiatrie en de ontwikkelingspsychologie. In diezelfde tijd werd hij psychoanalyticus. Het grootste deel van zijn werk bestaat uit onderzoek op het gebied van de vroege kinderontwikkeling. Hij kreeg onder meer bekendheid met een groot tweelingenonderzoek, waarin de invloed van genetische en omgevingsfactoren in kaart werd gebracht (Emde & Hewitt 2001; Zahn Waxler e.a. 1996). Hij schreef veel artikelen voor psychoanalytische tijdschriften, waarin hij, op basis van zijn onderzoeksbevindingen, voorstellen deed voor vernieuwingen van de psychoanalytische theorie, meestal

betreffende de vroegkinderlijke ontwikkeling (Buchsbaum & Emde 1990; Emde 1983, 1988a, 1988b, 1990, 1991, 2004; Emde & Slotkin 1999; Oppenheim e.a. 1997). Daarnaast publiceerde hij vele andere artikelen en deed hij diverse boeken verschijnen, waarin hij zijn bevindingen en daaruit voortkomende ideeën beschreef. Hij was op zijn beurt weer inspirator voor veel andere onderzoekers van het jonge kind. Recent is hij met emeritaat gegaan.⁵ Hij heeft als enige binnen de groep ‘developmentalists’ altijd speciale belangstelling voor de morele ontwikkeling gehad. Hij plaatst zijn ideeën hierover in de traditie van onder anderen Bowlby, Spitz en Stern (Emde 1988a, 1988b; Emde e.a. 1991).

De ‘developmentalists’ hebben het primaat van de driften als belangrijkste motiverende factoren in de kinderonwikkeling vervangen door dat van aangeboren drijfveren, die vooral gericht zijn op het aangaan en onderhouden van relaties met ouders of primaire verzorgers. Bowlby (1969) is met zijn gehechtheidstheorie de meest bekende vertegenwoordiger van deze groep. Hij beschouwt het streven van de baby naar hechting als ‘hard-wired’, een aangeboren menselijke conditie. Hoffman (1977) beschouwt de ontwikkeling van empathische vermogens bij een kind ook als een aangeboren conditie, waarbij al in de eerste dagen na de geboorte de ‘global empathy’ als voorloper aanwezig is. Voor Stern (1985) is ‘de ander’ al vanaf de geboorte in het proces van zelfontwikkeling van het kind noodzakelijk en impliciet aanwezig. Trevarthen (2001) kiest een breder perspectief en beschouwt de neonat niet slechts als een sociaal wezen, maar impliciet als cultuurgericht. Hij beschrijft hoe een kind meteen vanaf de geboorte gericht is op ‘protoconversational’ communiceren om de ander met diens gevoelens, intenties, voorkeuren en waardesysteem te leren kennen en zo tot op samenwerking gerichte ‘intersubjectiviteit’ — het delen van gevoelens en ervaringen — te kunnen komen. Hij spreekt van een aangeboren morele conditie.

Emdes ideeën komen hier grotendeels mee overeen (Emde e.a. 1987, 1991, 2003; Emde & Buchsbaum 1990; Emde & Oppenheim 1995; Oppenheim e.a. 1997). Hij is van mening dat de voorkeuren die het kind al snel na de geboorte toont en de op wederzijdse afstemming gerichte belangstelling waar het spoedig blijk van geeft, erop wijzen dat de aangeboren relationele oriëntatie impliciet moreel van aard moet zijn. Hij beschrijft hoe de neonat al snel in staat is om onderscheid te maken tussen bekend en onbekend, tussen prettig en onprettig. Al gauw probeert hij invloed op de omgeving uit te oefenen om plezierige ervaringen op te zoeken. Hij is, met hetzelfde doel, op zoek naar manieren om zich aan die omgeving aan te passen. Dit groeit toe naar een ‘geven en nemen’ en ‘om de beurt gaan’, dat rond de zes maanden onder meer zichtbaar wordt in het ogenspel waaraan de baby en zijn ouders zo veel plezier kunnen beleven. Hij noemt dit de fase van de *Do’s*, die hij essentieel acht voor de verdere morele ontwikkeling, waarvan het de kern zal gaan vormen. In het eerste levensjaar leert de baby al veel, zij het niet reflexief, niet bewust.

Emde spreekt van het verwerven van kennis door te handelen, «procedural knowledge» — denk aan: al doende leert men (Emde e.a. 1991).

Hij beschrijft een proces dat door reciprociteit wordt gekenmerkt en overeenkomsten vertoont met het «accommoderen en assimileren», dat Piaget voor de cognitieve ontwikkeling heeft voorgesteld. Het is een gretig ondernomen ontdekkingsreis van de baby, gericht op het vinden én creëren van een eigen plaats binnen het eigen gezin en de verdere sociale context. Het kind is evenzeer naar deze eigen socialisatie op zoek als dat het naar hechting streeft. Het probeert zijn in aanleg aanwezige arsenaal aan contactmogelijkheden uit. Dit leerproces doet denken aan de manier waarop de eerste taalontwikkeling tot stand komt, waarbij het kind gedurende het eerste levensjaar al verbluffende vaardigheden blijkt te bezitten om de patronen van de eigen taal te gaan onderscheiden en zelfs de eigen waarneming aan het geleerde aanpast (Kuhl 2000). Aan het eind van het eerste jaar heeft het die patronen voor de rest van het leven vastgelegd. Op een vergelijkbare manier maakt het kind zich in het eerste levensjaar de karakteristieke «spelregels» voor reciproque interactie eigen die voor de eigen groep gelden, bijvoorbeeld die bij het geven van emotionele signalen («emotional signaling»). Het zijn de spelregels van het wederzijdse, van het beurtelings actief zijn, van het initiëren van interacties in geluiden en bewegingen, van het onderhouden van contact en het beëindigen ervan. De typische «babypraat», («motherese») die ouders automatisch gaan gebruiken, blijkt ritmische en melodische kenmerken te hebben. Deze vertoont overeenkomsten met muziek, in de repeterende frasen, de cyclische veranderingen, die Trevarthen (Trevarthen & Aitken 2001) «het vertellen via emoties» («narratives of emotions») noemt. Meer metaforen vanuit de muziek dienen zich aan: het leren van samenspel, afwisseling van initiatief, het vinden van de juiste toon, ritme, klank, intensiteit, et cetera. Dit is waar het kind vanaf het begin naar op zoek is. Deze ervaringen hebben hun resonanties in alle zintuiggebieden en leveren dus een breed scala aan ervaringspatronen op (Stern 1985). Stern noemt dit «niet-modale waarneming». Het kind leert het delen van waarnemingen, emoties en intenties (Trevarthen 1979). Het leert als het ware de grammatica van de intersubjectiviteit. Het kind zoekt uit «hoe het moet», wat wel en niet «goed» is. Het oefent in het rekening houden met de ander op heel basaal niveau. Daarom noemt Emde dit de kern voor de morele ontwikkeling.

Voor deze oefeningen heeft het een emotioneel beschikbare, sensitieve volwassene nodig, die het leerproces stimuleert, het kind de weg wijst. Wanneer het proces van reciproque afstemming, «affect attunement» volgens Stern (1985), goed verloopt, heeft de baby daar veel plezierige ervaringen mee opgedaan en blijft hij op zoek naar meer daarvan. Afdoende is aangetoond (Cummings e.a. 2000; Sroufe e.a. 2000), dat de kwaliteit van de ouder-kindrelatie, zoals die in emotionele beschikbaarheid en sensitiviteit van de ouders tot uitdrukking komt, de ontwikkeling van het kind begunstigt, terwijl bij het

ontbreken of ontoereikend zijn ervan, zoals bij verwaarlozing of depressiviteit van de moeder, schade aan die ontwikkeling optreedt.

Rond de negen maanden begint het kind naar sociale referenties te zoeken (‘social referencing’) (Emde 1992; Klinnert e.a. 1986), waarbij de baby zich op de ouder, op diens ogen en gelaatsuitdrukking, oriënteert wanneer hij zich onzeker voelt wat te doen. Deze fase gaat vooraf aan die waarin het kind door de opvoeders gecorrigeerd zal gaan worden, zoals dat meestal rond het eerste levensjaar, met het verwerven van de eigen mobiliteit van het kind, op gang komt. Dan begint de fase van de *Don’ts* (Emde e.a. 1987), een fase die door velen als de eerste fase van de opvoeding wordt beschouwd.

Positieve ervaringen in de *Do*-fase hebben het kind de basale regels van het samenspel, van coöperatie bijgebracht en de interacties met de ouders van een positieve connotatie voorzien. Het ‘social referencing’ heeft het kind geleerd dat het er wel bij vaart, wanneer het de aanwijzingen van de opvoeders opvolgt, en deze ervaring raakt verbonden met een gevoel van competentie en een positief zelfgevoel. Op deze basis zal het de corrigerende en inperkende richtlijnen van de opvoeders in de *Don’t*-fase gemakkelijker kunnen accepteren, ook hierbij weer de coöperatie en een vorm van onderhandeling zoeken en minder snel ertegen in verzet komen. Hiermee lijkt voor deze fasen van de morele ontwikkeling hetzelfde epigenetische principe te gelden dat Erikson (1984) voor zijn ontwikkelingstheorie heeft opgesteld: het goed doorlopen van een voorgaande fase is noodzakelijk en bevorderlijk voor het goed doorlopen van de volgende fase.

Emde heeft gevonden dat kinderen al vanaf de leeftijd van anderhalf jaar — de leeftijd waarop Piaget het kind tot psychische representaties in staat acht — de eerste tekenen vertonen van beginnende internalisering van ouderlijke regels en verboden, mits die ouder fysiek aanwezig is en voor ‘social referencing’ beschikbaar (Emde 1988a). Hij benadrukt dat het kind in deze fase niet alleen maar regels en verboden leert, maar veeleer strategieën van onderhandeling over de eigen wensen en de ouderlijke reactie daarop. Rond het tweede levensjaar zorgt het toegenomen zelfbesef voor grotere complexiteit. ‘Morele emoties’ van schaamte en trots, en voorlopers van schuldgevoel worden zichtbaar. Zo kan men vanaf die leeftijd zien dat het kind zich ongemakkelijk voelt wanneer het meemaakt dat anderen ouderlijke regels overtreden, of wanneer er iets mis gaat, zoals wanneer een voorwerp kapot gaat. Ook empathisch reageren op anderen begint dan te ontstaan en eenvoudige vormen van morele dilemma’s kunnen dan al door het kind worden verwerkt (Emde & Buchsbaum 1989). De techniek van de *Story Stems* — het voorleggen van dilemma’s in de vorm van verhaaltjes, die door het kind van een vervolg moeten worden voorzien — heeft inzicht gegeven in de latere fasen van de vroege gewetensontwikkeling (Emde e.a. 2003). Emde werkt momenteel aan een boek waarin hij zijn ideeën over de vroege fasen van de morele ontwikkeling wil bundelen.⁶

¶ *Een goed geweten*

Boven dit artikel staat een citaat van J.H. Hokse over de functie van het geweten. Het was aan de eerste auteur, tijdens zijn psychoanalytische opleiding, opgevallen en is hem bijgebleven omdat er een kwaliteit van liefdevolle zorg uit spreekt, die men in de meeste gevallen bij een beschrijving van het geweten niet tegenkomt. Veeleer gaat het dan om een eisende, verbiedende en straffende instantie, die eerder het leven bemoeilijkt dan ervoor zorgt dat dit prettig en voorspoedig verloopt. Dit is bij een neurotische ontwikkeling ook vaak het geval, maar het is de vraag of dit ook voor een ongestoorde ontwikkeling geldt. Het ligt meer voor de hand dat het kind in de loop van de morele ontwikkeling niet alleen de inperkende maatregelen, de geboden, de verboden en de kritiek van de ouders internaliseert, maar ook de positieve en stimulerende. Er is veel onderzoek dat het belang van dergelijke positieve reacties van ouders, binnen de context van een sensitieve, emotionele beschikbaarheid, onderstreept (Emde 1991).

Volgens Finkelstein (1991) zijn belangrijke aspecten van het Boven-Ik, het geweten in engere zin, onvoldoende belicht en is er te negatief over geschreven. Hij citeert onder anderen Sandler (1960), die eveneens van mening is dat de rol van het Boven-Ik vaak te eenzijdig en als te straffend en hardvochtig wordt voorgesteld.

Als voorbeeld kan het *Diagnostisch profiel* (Nagera 1963; Sandler e.a. 1962) zoals dat vele jaren in de kinderdiagnostiek is gebruikt, dienen. Hierin vinden we een voorbeeld van mogelijke kwalificaties van het geweten. Zelfs de eerste, de ‘gezonde’ vorm, blijft wat karig:

- ondersteunend en adequaat (zorgt voor voldoende veiligheid en welzijn);
- streng (intolerant, sadistisch, overkritisch);
- eisend (hoge normen voor gedrag of prestaties);
- toegeeflijk (te tolerant);
- onvoorspelbaar en inconsistent (wisselende reacties op dezelfde impulsen of gedrag);
- ongelijkmatig (ongelijke reacties t.a.v. verschillende impulsen);
- corrupt (het Boven-Ik is ‘omkoopbaar’, laat trucs toe, aangepast aan het lustprincipe).

Ook de freudiaanse theorie over de ontwikkeling van het geweten, zowel van het Boven-Ik als van het Ik-ideaal, wordt door negativiteit gedomineerd.

Lampl-de Groot (1962) beschrijft hoe de vroegste wortels van de gewetensontwikkeling te vinden zijn in de onlustgevoelens die de zuigeling ervaart wanneer hij honger voelt, dorst heeft, het koud heeft, schrikt, pijn voelt, et cetera. Zij stelt dat, in reactie op deze onlustgevoelens, het Ik-ideaal zich ontwikkelt, dat in wezen een behoeftebevredigende instantie is. Er ontstaan

allereerst, ter compensatie, in de fase die toen nog als ‘narcistisch’ werd aangeduid, gehallucineerde, wensvullende beelden. Vervolgens, wanneer het kind heeft geleerd om onderscheid te maken tussen zichzelf en de wereld der objecten, ontstaan grootheids- en almachtsfantasieën. In de peutertijd zal het kind zijn ouders almacht toeschrijven, waar het zelf in deelt, zodat het de eigen onmacht niet hoeft te voelen. Ten slotte worden ethische normen en idealen de bereikbare doelen die, in het nastreven ervan, het zelfgevoel verhogen. Dit begint aan het eind van de oedipale fase en zet zich in de verdere ontwikkeling voort.

De allervroegste onlustgevoelens vormen, volgens Lampl-de Groot, ook het beginpunt van de ontwikkeling van het Boven-Ik. Wanneer het kind protest in zich voelt tegen de eisen die vanuit de omgeving aan hem worden gesteld, zal het zich angstig gaan voelen, omdat het heeft geleerd dat het zijn ouders nodig heeft om heftige onlustgevoelens op te heffen, of te vermijden. In het vermijden van onlust en de angst voor objectverlies, later liefdesverlies, zal het proberen om de gestelde geboden en verboden te gaan naleven. In de preoedipale fase volgt geleidelijk internalisering van deze geboden, waarbij deze aan het eind van de oedipale fase tot een interne instantie geworden zijn, die niet langer angst maar schuldgevoelens oproept, wanneer geïnternaliseerde ouderlijke geboden worden overtreden of geboden niet worden opgevolgd. Het kind wordt dan in staat geacht, door het maken van een ontwikkelingsstap, het morele karakter van conflicten te onderscheiden van andersoortige conflicten (Loewenstein & Hartmann 1966).

Emdes model wijkt af van de klassieke freudiaanse theorie. In het bovenstaande zijn we vooral ingegaan op zijn opvatting dat de morele ontwikkeling inherent is aan de sociale ontwikkeling van het kind en al vroeg in het eerste levensjaar begint. Verder hebben we aandacht besteed aan zijn idee dat in de normale ontwikkeling positieve interacties de kern en het startpunt van de morele ontwikkeling uitmaken. Hij gaat uit van positieve ervaringen en coöperatie in de allervroegste fase van de gewetensontwikkeling. Het onderzoek van Kochanska (2002a; Kochanska & Aksan 2004a) bevestigt het belang van een positieve wederzijdse gerichtheid op responsiviteit (‘mutual responsive orientation’) als de noodzakelijke basis voor een voorspoedige gewetensontwikkeling. Beiden beschrijven een geleidelijk, stapsgewijs proces, waarin het kind tot moreel besef komt en zich meer en complexere morele motieven eigen maakt en daarnaar kan handelen, zonder een grote ontwikkelingsstap aan het einde van de kleutertijd (Emde & Oppenheim 1995; Kochanska & Aksan 2004b).

Wanneer positieve gevoelens en de wens deze in stand te houden de belangrijkste motieven voor gehoorzaamheid (‘compliance’) zijn, dan geeft dat een wezenlijk andere kwaliteit aan de gewetensontwikkeling dan wanneer angst (de liefde van) de ander te verliezen, of angst voor straf op de voorgrond staan.

Die positieve motieven lijken op het vanzelfsprekende gemak waarmee voor een vriend of geliefde iets wordt gedaan of nagelaten, vanwege het plezier dat het geven van plezier aan de ander bij jezelf opwekt. Emde merkt op dat het Engels geen woord hiervoor heeft. Hetzelfde geldt voor het Nederlands. Dat woord zou het antoniem van *‘leedvermaak’* moeten zijn, zoiets als *‘plezier-vreugde’*. Het is heel opmerkelijk, dat we daar geen woord voor hebben, terwijl het in liefdesrelaties zo’n belangrijke rol speelt.

¶ *Bespreking van de onderzoeksresultaten*

Vanuit het perspectief van de gewetensontwikkeling kan over de groep van de *‘eerlijksten’* worden gedacht als over de groep bij wie het geweten het beste functioneert en over de *‘oneerlijksten’* als de kinderen bij wie de gewetensfunctie het meest tekortschiet. Maar volgt hieruit, dat de *‘eerlijksten’* over een (te) streng en inperkend geweten beschikken en onder dat strenge geweten gebukt gaan? Om hiervan een indruk te krijgen, kan men nagaan hoe deze groep op andere ontwikkelingsgebieden functioneert. Tonen deze kinderen mogelijk tekenen van de strenge opvoedingsstijl van hun ouders? Dan zouden ze geremd, verlegen, of anderszins wat angstig moeten zijn. Vallen zij wellicht op door een vurig temperament, dat voor een strenge gewetensfunctie heeft gezorgd? Of tonen zij juist tekenen van inertie, van weinig aandrift? Wanneer we de onderzoeksresultaten van de eerste drie meetronden hierop bekijken, dan blijkt dat de groep van *‘eerlijksten’* dergelijke tekenen niet vertoont. Deze kinderen laten zelfs in meerdere opzichten gunstiger scores zien dan de kinderen in de overige groepen.

Op de volgende gebieden tonen de *‘eerlijksten’* gunstiger resultaten dan in de andere groepen gevonden worden. Het gaat meestal om een trend, waarbij het verschil met de *‘oneerlijkste’* groep het grootst en in enkele gevallen statistisch significant is:⁷

- intelligentie (*Bailey*⁸ op 15 maanden en *Peabody*⁹ op 5 jaar);
- angst, inhibitie (*ITSEA*¹⁰ op 28 maanden);
- lichamelijke klachten, teruggetrokkenheid, angst/depressie, sociale problemen, denkproblemen, aandachtsproblemen, agressief of delinquent gedrag (*CBCL*¹¹ op 5 jaar);
- internaliserende en externaliserende problemen (*TRF*¹² op 5 jaar);
- positief zelfbeeld (*Puppet interview*¹³ op 5 jaar);
- wat temperamentkenmerken betreft (*TBAQ*¹⁴ op 15 en 28 maanden) onderscheiden ze zich niet van de overige groepen.

Nog sprekender zijn de scores voor de kwaliteit van de interactie van de kinderen met hun moeders. Deze vallen, bijna steeds significant, beter uit voor:

- respect voor de autonomie en het ontbreken van vijandigheid (ERS¹⁵: op 15 maanden, 28 maanden en 5 jaar);
- veilige hechting (Verkorte versie *Strange Situation Procedure*¹⁶ en de AQS¹⁷ op 15 maanden);
- emotionele beschikbaarheid en wederzijdse responsiviteit (EAS¹⁸ op 15 maanden).

Relatief vaak waren de «eerlijkste» kinderen in staat om de frustraties van het spelverloop en van het moeten wachten op O met een zekere gemoedsrust te verdragen, terwijl er bij de «overtreders» juist vaak bewegingsonrust, hardop uitgesproken verontwaardiging, naast pogingen tot «reparatie» van de overtreiding,¹⁹ opvielen — een zichtbare worsteling als teken van innerlijke strijd.

Deze gunstige resultaten voor de «eerlijksten» zeggen alleen iets over de scoringsgemiddelden van de groepen en sluiten niet uit dat er ook in de «eerlijkste» groep kinderen voorkomen die zich vanwege angstige geremdheid aan de spelregels hebben gehouden. Het zullen dan echter binnen deze groep kinderen uit de normale populatie uitzonderingen zijn, aangezien bovenstaande resultaten niet passen bij kinderen die onder angst gebukt gaan. Het lijkt er veel meer op dat het met de meesten van deze groep juist heel goed gaat, dat er weinig problemen zijn, dat ze zelfs «lekker in hun vel» zitten. Hun geweten staat dat blijkbaar niet in de weg, ook al is dit het «strengste» van allemaal. Dit samengaan van eerlijkheid en tekenen van een voorspoedige ontwikkeling en het ontbreken van tekenen van angstige spanning of geremdheid passen goed bij het door Emde beschreven ontwikkelingsmodel. Ook Kochanska (Kochanska e.a. 1995; Kochanska 2002b) vindt in haar onderzoek bij peuters een groep die vanzelfsprekende gehoorzaamheid («committed compliance») laat zien. Zo'n kind zal dan niet alleen doen wat de ouder(s) zeggen, maar dit ook vanzelfsprekend en zelfs van harte («wholehearted») doen. Zij stelt dit tegenover de pedagogische gehoorzaamheid («situational compliance») waarbij de ouder enige pedagogische druk moet uitoefenen om het kind te laten gehoorzamen. Daarnaast onderscheidt ze drie vormen van ongehoorzaamheid waarbij de ouders met diverse uitingen van verzet te maken krijgen. Zij beschrijft de interacties tussen kind en ouder, in het geval van «committed compliance», als plezierig, soepel en levendig. Ook hierbij krijgt men geenszins het beeld van een strenge ouder met een geremd, overaangepast kind.

¶ *Conclusie*

Emdes model voor de gewetensontwikkeling wijkt af van wat in de klassieke Freudiaanse theorie is geformuleerd. Hij acht aangeboren drijfveren bij het kind aanwezig die het gretig op zoek doen gaan naar «lessen» in reciproque

interactie, die door kind en opvoeder meestal met veel enthousiasme worden ondernomen. Dit leerproces levert een positieve basis voor de verdere socialisatie, waarin contrasterende wensen in een sfeer van wederzijdse afstemming, coöperatie en onderhandeling kunnen worden opgelost. Emdes ideeën passen bij die van andere onderzoekers van het jonge kind en bij het onderzoek dat Kochanska naar de gewetensontwikkeling heeft gedaan. Ook onze onderzoeksresultaten passen het beste bij Emdes model. Natuurlijk geven de resultaten van de foetelspellen slechts een beperkt zicht op de ontwikkeling van een zo complex concept als het geweten. Dit maakt het in dit stadium ook niet mogelijk op grond daarvan psychoanalytische hypothesen te formuleren.

De ontwikkeling van het geweten heeft in de laatste decennia, ook in de psychoanalytische literatuur, relatief weinig belangstelling gekregen. Gezien het belang van het onderwerp voor de geestelijke volksgezondheid in het algemeen²⁰ en voor hulp en opvoedingsadviezen voor ouders met pasgeboren kinderen in het bijzonder, is een hernieuwde interesse en herformulering van de opvattingen over de vroege gewetensontwikkeling op basis van de nieuw verworven inzichten zeer gewenst. Verder onderzoek zal dit moeten stimuleren en ondersteunen.

Literatuur

- BOWLBY, J. (1969). *Attachment and loss*. New York: Basic Books.
- BUCHSBAUM, H.K. & EMDE, R.N. (1990). Play narratives in 36-month-old children: Early moral development and family relationships. *Psychoanalytic Study of the Child*, 45, 129-155.
- CUMMINGS, E.M., DAVIES, P.T. & CAMPBELL, S.B. (2000). *Developmental psychopathology and family process — Theory, research, and clinical implications*. New York: Guilford Press.
- EMDE, R.N. (1983). The prerepresentational self and its affective core. *Psychoanalytic Study of the Child*, 38, 165-192.
- EMDE, R.N. (1988a). Development terminable and interminable: I. Innate and motivational factors from infancy. *International Journal of Psycho-Analysis*, 69, 23-42.
- EMDE, R.N. (1988b). Development terminable and interminable: II. Recent psychoanalytic theory and therapeutic considerations. *International Journal of Psycho-Analysis*, 69, 283-296.
- EMDE, R.N. (1990). Mobilizing fundamental modes of development — Empathic availability and therapeutic action. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 38, 881-913.
- EMDE, R.N. (1991). Positive emotions for psychoanalytic theory — Surprises from infancy research and new directions. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 39 (Suppl), 5-44.
- EMDE, R.N. (1992). Social referencing research — Uncertainty, self, and the search for meaning. In S. Feinman (red.), *Social referencing and the social construction of reality in infancy* (p. 79-94). New York: Plenum Press.
- EMDE, R.N. (1994). Individual meaning and increasing complexity — Contributions of Sigmund Freud and Rene Spitz to developmental psychology. In R.D. Parke, P.A. Ornstein, J.J. Rieser & C. Zahn-Waxler (red.), *A century of developmental psychology* (p. 203-231). Washington: American Psychological Association.
- EMDE, R.N. (2004). The present moment in psychotherapy and everyday life.

- International Journal of Psychoanalysis*, 85, 1530-1534.
- EMDE, R. N., BIRINGEN, Z., CLYMAN, R. B. & OPPENHEIM, D. (1991). The moral self of infancy — Affective core and procedural knowledge. *Developmental Review*, 11, 251-270.
- EMDE, R. N. & BUCHSBAUM, H. K. (1990). 'Didn't you hear my mommy?': Autonomy with connectedness in moral self-emergence. In D. Cicchetti & M. Beeghly (red.), *The self in transitio — Infancy to childhood*. The John D. and Catherine T. MacArthur foundation series on mental health and development (p. 35-60). Chicago: University of Chicago Press.
- EMDE, R. N. & HEWITT, J. K. (red.). (2001). *Infancy to early childhood — Genetic and environmental influences on developmental change*. New York: Oxford University Press.
- EMDE, R. N., JOHNSON, W. F. & EASTERBROOKS, M. A. (1987). The do's and don'ts of early moral development — Psychoanalytic tradition and current research. In J. Kagan & S. Lamb (red.), *The emergence of morality in young children* (p. 245-276). Chicago: University of Chicago Press.
- EMDE, R. N. & OPPENHEIM, D. (1995). Shame, guilt, and the Oedipal drama — Developmental considerations concerning morality and the referencing of critical others. In J. P. Tangney & K. W. Fischer (red.), *Self conscious emotions — The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride* (p. 413-436). New York, NY: Guilford Press.
- EMDE, R. N. & SLOTKIN, P. (1999). Moving ahead — Integrating influences of affective processes for development and for psychoanalysis. *International Journal of Psychoanalysis*, 80, 317-339.
- EMDE, R. N., WOLF, D. & OPPENHEIM, D. (2003). *Revealing the inner worlds of young children — Using the MacArthur story stem battery and parent-child narratives*. New York: Oxford University Press.
- ERIKSON, E. H. (1984). Reflections on the last stage — and the first. *Psychoanalytic Study of the Child*, 39, 155-165.
- FINKELSTEIN, L. (1991). Neglected aspects of the superego. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*, 19, 530-554.
- FREUD, S. (1923). Das Ich und das Es. *Psychologie des Unbewußten* (p. 273-331), Studienausgabe Band III. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2de druk 1978.
- HOFFMAN, M. L. (1977). Empathy, its development and prosocial implications. *Nebraska Symposium on Motivation*, 25, 169-217.
- KILLEN, M. & SMETANA, J. G. (2006). *Handbook of moral development*. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- KLINNERT, M. D., EMDE, R. N., BUTTERFIELD, P. & CAMPOS, J. J. (1986). Social referencing — The infant's use of emotional signals from a friendly adult with mother present. *Developmental Psychology*, 22(4), 427-432.
- KOCHANSKA, G. (1991). Socialization and temperament in the development of guilt and conscience. *Child Development*, 62, 1379-1392.
- KOCHANSKA, G. (1993). Toward a synthesis of parental socialization and child temperament in early development of conscience. *Child Development*, 64, 325-347.
- KOCHANSKA, G. (1994). Beyond cognition — Expanding the search for the early roots of internalization and conscience. *Developmental Psychology*, 30, 20-22.
- KOCHANSKA, G. (2002a). Mutually responsive orientation between mothers and their young children — A context for the early development of conscience. *Current Directions in Psychological Science*, 11, 191-195.
- KOCHANSKA, G. (2002b). Committed compliance, moral self, and internalization — A mediational model. *Developmental Psychology*, 38, 339-351.
- KOCHANSKA, G., AKSAN, N., & KOENIG, A. L. (1995). A longitudinal study of the roots of preschoolers' conscience — Committed compliance and emerging internalization. *Child Development*, 66, 1752-1769.
- KOCHANSKA, G. & AKSAN, N. (2004a). Development of mutual responsiveness between parents and their young children. *Child Development*, 75(6), 1657-1676.

- KOCHANSKA, G. & AKSAN, N. (2004b). Conscience in childhood — Past, present, and future. *Merrill Palmer Quarterly*, 50, 299-310.
- KOCHANSKA, G., FORMAN, D.R., AKSAN, N. & DUNBAR, S.B. (2005). Pathways to conscience — Early mother-child mutually responsive orientation and children's moral emotion, conduct, and cognition. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 19-34.
- KOHLBERG, L. & KRAMER, R. (1969). Continuities and discontinuities in childhood and adult moral development. *Human Development*, 12, 3-120.
- KUCZYNSKI, L. & KOCHANSKA, G. (1990). Development of children's noncompliance strategies from toddlerhood to age 5. *Developmental Psychology*, 26, 398-408.
- KUHL, P.K. (2000). A new view of language acquisition — National Acad Sciences.
- KURTINES, W.M. & GEWIRTZ, J.L. (1991). *Handbook of moral behavior and development*. Hillsdale NJ: L. Erlbaum.
- LAMPL-DE GROOT, J. (1962). The genesis of ego substructures. *Psychoanalytic Study of the Child*, 17, 94-106.
- LOEWENSTEIN, R.M. & HARTMANN, H. (1966). *Psychoanalysis — A general psychology*. New York: International Universities Press.
- NAGERA, H. (1963). The developmental profile — Notes on some practical considerations regarding its use. *The psychoanalytic study of the child*, 18, 511-540.
- OPPENHEIM, D., EMDE, R.N., HASSON, M. & WARREN, S. (1997). Preschoolers face moral dilemmas — A longitudinal study of acknowledging and resolving internal conflict. *International Journal of Psycho-Analysis*, 78, 943-957.
- PIAGET, J. & GABAIN, M. (1932). *The moral judgment of the child*. Londen: K. Paul, Trench, Trubner & Co. ltd.
- SANDLER, J. (1960). On the concept of superego. *Psychoanalytic Study of the Child*, 15, 128-162.
- SANDLER, J., KAWENOKA, M., NEURATH, L., ROSENBLATT, B., SCHNURMANN, A. & SIGAL, J. (1962). The classification of superego material in the Hampstead index. *Psychoanalytic Study of the Child*, 17, 107-127.
- SMEEKENS, S. (2007). *Patterns of competence and adaptation in preschoolers and their developmental antecedents — A longitudinal study*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen.
- SROUFE, L.A., DUGGAL, S., WEINFELD, N.S. & CARLSON, E. (2000). Relationships, development, and psychopathology. In A.J. Sameroff, M. Lewis & S.M. Miller (red.), *Handbook of developmental psychopathology* (2nd ed.) (p. 75-91). New York: Kluwer Academic/Plenum Press.
- STERN, D.N. (1985). *The interpersonal world of the infant — A view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic Books.
- TREVARTHEN, C. (1979). Communication and cooperation in early infancy. A description of primary intersubjectivity. In M. Bullowa (red.), *Before speech — The beginning of human communication* (p. 321-347). Londen: Cambridge University Press.
- TREVARTHEN, C. (2001). Intrinsic motives for companionship in understanding — Their origin, development, and significance for infant mental health. *Infant Mental Health Journal*, 22, 95-131.
- TREVARTHEN, C. & AITKEN, K.J. (2001). Infant intersubjectivity — Research, theory, and clinical applications. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 42, 3-48.
- VAN BAKEL, H. (2002). *Infants and their parents — Development in a social context*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- VLIEGEN, N., MEURS, P. & CLUCKERS, G. (2002). Hoe moeders in beeld blijven — Emdes visie op de ontwikkeling van moederbeelden en zelfrepresentaties. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 8, 205-221.
- ZAHN WAXLER, C. & KOCHANSKA, G. (1990). The origins of guilt. In R.A. Thompson (red.), (1990). *Nebraska Symposium on Motivation, 1988: Socioemotional development — Current theory and research in motivation, Vol. 36* (p. 183-258). Lincoln NE: University of Nebraska Press.

ZAHN WAXLER, C., SCHMITZ, S., FULKER, D., ROBINSON, J. & EMDE, R. (1996). Behavior problems in 5-year-old monozygotic and dizygotic twins —

Genetic and environmental influences, patterns of regulation, and internalization of control. *Development and Psychopathology*, 8, 103-122.

SUMMARY

A good conscience — discussion on normal conscience development

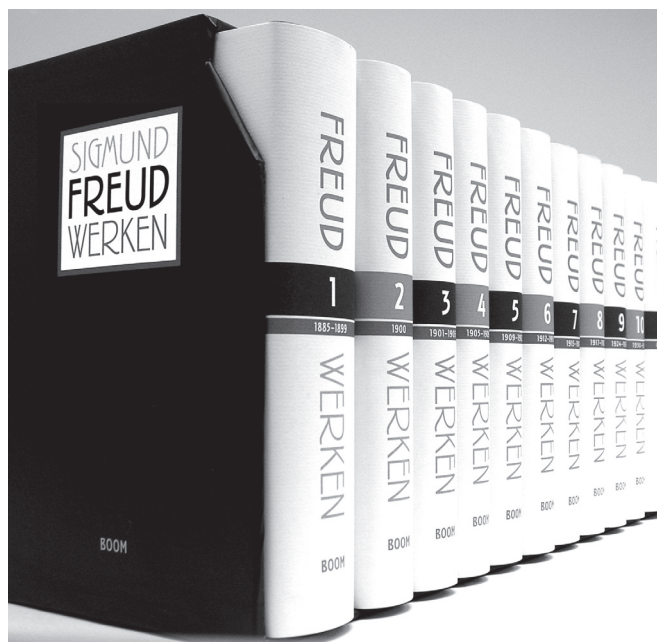
Some results from a longitudinal study on factors influencing conscience development lead to this publication. A short description of 'cheating games' played with preschoolers is followed by a summary of the research on moral development in children. New findings from infant research are highlighted, with emphasis on the work of Robert N. Emde. Some contrasts with classic Freudian theory are discussed. Finally the results from our study are interrelated to the outlined theoretical views.

Key words: conscience development, infant research, Robert N. Emde, socialization, Superego

Noten

- 1 J. H. Hokse was indertijd leeranalyticus te Groningen. Zijn uitspraak werd opgetekend tijdens de theoretische cursus van de psychoanalytische opleiding te Groningen.
- 2 Voor hulp bij het opzetten en de uitvoering van dit onderzoek is de eerste auteur dank verschuldigd aan Robert Emde, JoAnn Robinson en Marianne Riksen-Walraven. Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt door subsidie van de Stichting Koningsheide (www.koningsheide.org).
- 3 De hier gepresenteerde resultaten zijn afkomstig van een eerste, voorlopige scoring. Aan een gedetailleerde scoring, met verantwoording van de methode van onderzoek en statistische analyse van de resultaten, wordt momenteel gewerkt.
- 4 Er zijn ook andere verklaringen mogelijk; zo zou de verleiding in het domino-spel om een of andere reden groter kunnen dan in het snoepjesspel.
- 5 Voor een overzicht van zijn werk, zijn vele functies en publicaties kan worden verwezen naar zijn curriculum vitae op: www.uchsc.edu/earlydev/emde-cv.pdf.
- 6 Persoonlijke mededeling.
- 7 Niet alle onderzoeken die in de drie meetronden zijn gedaan, zijn hier genoemd. Een beschrijving daarvan zou te veel ruimte in beslag nemen. Wel kan worden gezegd dat geen van die overige onderzoeken ongunstige resultaten voor de groep 'zeer brave kinderen' liet zien. De gegevens van de resultaten op vijfjarige leeftijd zijn afkomstig van een onderzoeksproject, dat met subsidie van NWO is uitgevoerd (NWO 425-20-702).
- 8 *Bayley Scales of Infant Development* (BSID)/N. Bayley.
- 9 *Peabody Picture Vocabulary Test*.
- 10 *Infant-Toddler Social & Emotional Assessment*.
- 11 *Child Behavior Checklist*.
- 12 *Teacher's Report Form*.
- 13 *Berkeley Puppet Interview Symptomatology Scales* (BPI-S).

- 14 *Toddler Behavior Assessment Questionnaire*, met de onderdelen: activity level, pleasure, social fear, anger proneness en interest/persistence.
- 15 *Erickson Rating Scales*.
- 16 *Strange Situation Procedure* beoordeelt kwaliteit van de gehechtheid in een stresssituatie.
- 17 *Attachment Q-set* beoordeelt de kwaliteit van de gehechtheid in alledaagse interacties.
- 18 *Emotional Availability Scales*, versie JoAnn Robinson.
- 19 Reparatie was alleen bij het snoepjes-spel door het terugleggen van gepikte snoepjes mogelijk.
- 20 Naar schatting heeft 5,6 procent van de Nederlandse jongeren van dertien tot achttien jaar een antisociale gedragsstoornis, volgens cijfers van *Nationaal Kompas Volksgezondheid*, versie 3.8, 14 december 2006.

Sigmund Freud Werken

De nieuwe, naar chronologie geordende, Nederlandse Freud editie *Werken* bevat Freuds volledige psychoanalytisch werk en wordt schitterend uitgegeven in 11 delen met cd-rom.

ISBN 978 90 8506 241 7
€ 999,95

Boom | www.sigmundfreud.nl